

ПРАВА ПАЦІЄНТА В ЗАКОНІ УКРАЇНИ «ПРО СИСТЕМУ ГРОМАДСЬКОГО ЗДОРОВ'Я»

PATIENT RIGHTS IN THE LAW OF UKRAINE “ON THE PUBLIC HEALTH SYSTEM”

Зима О.Т., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті констатується, що система прав пацієнтів в Україні залишається несформованою. Спеціальний закон відсутній, а в Основах законодавства України про охорону здоров'я, Цивільному кодексі України та інших законах, що регулюють відносини у сфері охорони здоров'я, знаходимо лише окремі приписи стосовно цього питання. Нині наступним кроком до розв'язання згаданої проблеми може стати ухвалення нового для України Закону «Про систему громадського здоров'я». Однак аналіз тексту законопроекту вказує, що пропонувані нормативні акти містять низку недоліків. Передусім зазначимо, що пацієнти не включені до переліку суб'єктів відносин у сфері громадського здоров'я, як і лікарі, санітарні лікарі та інші медичні працівники. Також у законопроекті відсутня окрема стаття чи частина статті, присвячена статусу пацієнтів, коло їхніх прав та обов'язків чітко не визначене.

В окремих статтях пропонуваного проекту нормативного акта встановлюються та розкриваються права пацієнтів у сфері громадського здоров'я. Точніше сказати, йдеться не про оригінальні права, а про галузеві прояви загальних прав пацієнтів, закріплених у міжнародних актах.

Так, зокрема, в проекті Закону України «Про систему громадського здоров'я» йдеться про право на безоплатну медичну допомогу, право на безоплатну обов'язкову вакцинацію та планову вакцинацію, право на інфекційну безпеку пацієнта під час отримання ним медичної допомоги, право на доступ до профілактичних заходів. На окрему увагу за теперішніх обставин заслуговує право на інформовану згоду. У ст. 41 Законопроекту ми бачимо його у формі права на відмову від обов'язкової вакцинації.

Однак ці права не систематизовані і прописані досить умовно. Здебільшого термін «пацієнт» взагалі не використовується, і зарахувати вказані права до числа прав пацієнтів можна лише за результатами системного аналізу тексту законопроекту.

Разом із тим факт фіксації прав пацієнтів у новому Законі незалежно від того, наскільки якісним він стане, буде позитивним явищем. Крім того, на цьому етапі законопроект можна істотно удосконалити, внівши до нього кілька незначних змін. Ці зміни дадуть змогу більш повно розкрити правовий статус пацієнта в царині громадського здоров'я та чітко визначити коло його прав у цій сфері.

Ключові слова: пацієнт, суб'єкт правовідносин, медична допомога, громадське здоров'я, санітарно-епідемічне благополуччя.

The article states that the system of patients' rights in Ukraine remains unformed. There is no special law, and in the Fundamentals of Legislation of Ukraine on Health Care, the Civil Code of Ukraine and other laws governing relations in the field of health care we find only some provisions on this issue. Now, the next step to solving this problem may be the adoption of a new Law for Ukraine "On Public Health". However, the analysis of the text of the bill indicates that the proposed regulation contains a number of shortcomings. First of all, it should be noted that patients are not included in the list of subjects of public health relations, as well as doctors, nurses and other health professionals. Also, the bill does not have a separate article or part of an article on the status of patients, the range of their rights and responsibilities is not clearly defined.

In separate articles of the proposed draft normative act the rights of patients in the field of public health are established and revealed. More precisely, it is not about the original rights, but about the sectoral manifestations of the general rights of patients, enshrined in international instruments.

Thus, in particular, the draft Law of Ukraine "On the Public Health System" deals with the right to free medical care, the right to free compulsory vaccination and routine vaccination, the right to infectious safety of the patient when receiving medical care, the right to access to preventive measures. The right to informed consent deserves special attention in the current circumstances. In Art. 41 of the Bill, we see it in the form of the right to refuse compulsory vaccination.

However, these rights are not systematized and prescribed rather conditionally. In most cases, the term "patient" is not used at all and these rights can be attributed to the rights of patients can only be based on the results of a systematic analysis of the text of the bill.

At the same time, the fact of fixing the rights of patients in the new Law, no matter how high-quality it will be, will be a positive phenomenon. In addition, at this stage, the bill can be significantly improved by making a few minor changes. These changes will allow for a fuller disclosure of the patient's legal status in the field of public health and a clear definition of his rights in this area.

Key words: patient; subject of legal relations; aid; public health; sanitary and epidemiological well-being.

Постановка проблеми та визначення мети. В українському медичному законодавстві відсутній чіткий перелік прав пацієнтів, а також переліки специфічних прав пацієнтів, що пов'язані з окремими сферами медичної діяльності. Це створює передумови для виникнення проблем у правозастосуванні та вирішення спорів, пов'язаних із наданням медичної допомоги. Нині готується до прийняття Закон «Про систему громадського здоров'я». Ми маємо на меті встановити чи посприє його ухвалення розбудові системи прав пацієнтів в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання прав пацієнтів порушувалося в Україні неодноразово. Цій проблемі загалом або її окремим аспектам присвячені роботи З.С. Гладун, Р.Ю. Гревцової, І.Я. Сенюти, С.Г. Стеценка, Р.О. Стефанчук та багатьох інших науковців. Більшість авторів доходить висновку, що вітчизняне законодавство регламентує правовий статус пацієнтів поверхнево, а система їхніх прав залишається несформованою. Такий стан справ завадить реалізації конституційного права людини на охорону здоров'я. Ліквідація недоліку стоїть

на порі впродовж значного проміжку часу, і вченими зроблено низку рекомендації щодо його подолання. Однак більшість із них нині нереалізовані.

Викладення основного матеріалу. Типовою для вітчизняного медичного законодавства є проблема прав пацієнта. Це питання порушувалося неодноразово. Так, зокрема, у 2003 р. до Парламенту було внесено законопроекти «Про права пацієнтів в Україні» [1], в 2007 р. – про «Про захист прав пацієнтів» [2], а у 2013 р. – проект Закону «Про права пацієнтів» [3], однак всі вони залишилися без руху. В Основах законодавства України про охорону здоров'я (далі – Основи законодавства) наведено перелік прав громадянина [4]. До нього увійшли право на звернення, на участь в обговоренні нормативних актів та на доступ до публічного адміністрування, які мало пов'язані з наданням медичної допомоги. Перелік же прав пацієнта у цьому Законі, як і в інших джерелах із медичного права, відсутній. Напевно, тому тривалий час Міністерство охорони здоров'я України (далі – МОЗ) розміщує на своєму сайті перелік прав пацієнта, запозичений з Європейської

Хартії прав пацієнтів [5; 6]. Вітчизняні дослідники розглядають цю Хартію як один із найбільш значимих документів із прав пацієнтів, розроблених в Європі [7, с. 6], однак вона не є ні міжнародним нормативним актом, ні національним нормативним актом, ні навіть актом «м'якого права». Це документ прийнятий низкою громадських організацій Європи. Правда, і в Основах законодавства, і в інших «медичних» законах можна віднайти згадки, а іноді і детальний опис окремих пацієнтських прав.

Далі ми спробуємо встановити, яким чином права пацієнта закріплені в законопроекті «Про систему громадського здоров'я» (далі – Законопроект) [8], та охарактеризувати його позитивні риси та недоліки. У своїй статті ми не будемо наводити власних міркувань стосовно доцільності ухвалення такого закону та давати оцінку загалом. Обмежимось зазначенням, що очевидно передумовою його розробки стала пандемія коронавірусу COVID-19, яка загострила проблеми в царині здійснення санітарної охорони та забезпечення епідемічного благополуччя в Україні, про що, власне, прямо кажуть його розробники. Однак є й інші проблеми, які можна було б вирішити шляхом ухвалення закону «Про систему громадського здоров'я». Їх принаймні три. По-перше, усунення конкуренції окремих норм, що закріплені в законах «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» [9] та «Про захист населення від інфекційних хвороб» [10]. По-друге, ліквідація наслідків протиправного розгрому Державної санітарно-епідемічної служби України в 2014–2017 роках [11], [12]. По-третє, відсутність якісного правового підґрунтя для реалізації низки протіепідемічних заходів, що призводить до прямих порушень та обмежень прав людини під час загалом конструктивної боротьби з епідемією. Особливо гострою є остання.

Саме необхідність врегулювання законом «Про систему громадського здоров'я» питань, пов'язаних із реалізацією та обмеженням прав як здорових, так і хворих людей під час протидії поширення суспільно небезпечних захворювань, наводить на думку про необхідність вирішення комплексу питань, пов'язаних із реалізацією прав пацієнтів саме цим нормативним актом.

Звернемось до самого Законопроекту. Він досить великий за обсягом і складається з 9 розділів та 55 статей. Перша стаття – «Поняття і терміни» – містить 58 дефініцій, однак визначення терміна «пацієнт» у ній не наведено. Згідно з загальними положеннями теорії права та приписом ч. 2 ст. 1 його варто вживати у значенні, визначеному в Основах законодавства, тобто під пацієнтом розуміти фізичну особу, яка звернулася за медичною допомогою та/або якій надається така допомога. На перший погляд, визначення досить чітке та зрозуміле, однак юридична категорія «пацієнт» слабо досліджена і навіть поверхневе знайомство дозволяє поставити цілу низку питань, однак це тема для окремого дослідження, ми ж обмежимось зазначенням, що з юридичного погляду пацієнт – це спеціальний суб'єкт медичних правовідносин, пов'язаних із наданням медичної допомоги.

Щодо медичної допомоги, то Основи законодавства визначають її як діяльність професійно підготованих медичних працівників, спрямовану на профілактику, діагностику та лікування у зв'язку з хворобами, травмами, отруєннями і патологічними станами, а також вагітністю та пологами.

Таким чином пацієнт – це фізична особа, яка вступає у правовідносини із закладом охорони здоров'я або медичним працівником із метою здійснення профілактики, діагностики та лікування.

Набуття статусу пацієнту слід пов'язувати зі зверненням особи чи її представників до закладу охорони здоров'я чи конкретного медичного працівника за медичною допомогою будь-яким чином: безпосередньо, усно, письмово (в т.ч. за допомогою телекомунікаційних

мереж), а у виключних випадках – із моменту початку надання медичної допомоги без такого звернення. На наш погляд не варто пов'язувати виникнення статусу пацієнта з наявністю захворювання чи іншого порушення здоров'я. По-перше, статусу пацієнта набувають особи, щодо яких застосовуються профілактичні заходи, тобто заходи, які мають запобігти захворюванню. По-друге, статусу пацієнта набувають особи, які звернулись до лікарні за проведенням попереднього дослідження, діагностикою, результат якої може бути як негативним (виявлено захворювання), так і позитивним (пацієнт здоровий). Також ми цілком розуміємо певну проблемність використання терміна «спеціальний суб'єкт», адже пацієнтами можуть виступати діти, які за ознакою віку не є суб'єктами правовідносин, а під час надання психіатричної допомоги пацієнтами можуть виступати особи, які за ознакою дієздатності не можуть бути суб'єктами правовідносин.

Щодо змісту правового статусу пацієнта, то й до нього є багато питань. Пані Р.Ю. Гревцова зазначає, що законодавство про права пацієнта в Україні є декларативним та розпорошеним [13, с. 6], а С.Г. Стеценко вважає, що цю проблему варто вирішити шляхом ухвалення Закону «Про права пацієнта» [14, с. 25], але, як вже було сказано, низка спроб прийняття такого закону в Україні закінчилась невдачею.

Однак вернемось до досліджуваного Законопроекту. Першу згадку про пацієнта зустрічаємо у ст. 3. Згідно з нею до числа основних принципів системи громадського здоров'я належить принцип «пацієнтоорієнтованості». Сутність цього принципу полягає в тому, що інтереси та безпека пацієнта є пріоритетними в процесі організації та надання послуг у системі громадського здоров'я. Видається, що тут відображені права пацієнта на якісну медичну допомогу та на безпечну медичну допомогу, однак з огляду на визначення терміна «пацієнт» реалізація згаданого принципу можлива лише тоді, коли такі послуги є складником медичної допомоги. Проаналізувавши п. 37 та 42 ч. 1 ст. 1 Законопроекту, ми бачимо, що під послугами в системі громадського здоров'я розуміють дії, пов'язані з реалізацією функцій громадського здоров'я, тобто спрямовані на забезпечення максимально високих показників здоров'я і благополуччя населення країни загалом, а не на надання медичної допомоги конкретній особі (пацієнту). До числа таких послуг ч. 2 ст. 4 Законопроекту зараховує епідемічний нагляд, охорону навколишнього середовища, імплементацію процедур, які позитивно впливають на детермінанту громадського здоров'я та низку інших.

З огляду на вказане зміст принципу пацієнтоцентризму стає нам незрозумілим. Постає питання, чому інтереси особи, якій надається медична допомога (пацієнта), мають домінувати над інтересами інших фізичних осіб під час здійснення заходів із забезпечення чистоти повітря, якості харчових продуктів, впливу на детермінанти здоров'я, використання управлінських інструментів для профілактики хвороб тощо. Взагалі такий принцип вступає у прямий конфлікт із закріпленим у ст. 4 Основ законодавства принципом рівноправності громадян у сфері охорони здоров'я і досить слабо корелюється з відомими нам правами пацієнта. Видається, що, розробляючи п. 4 ч. 1 ст. 3 Законопроекту, автори мали на увазі добре відомий усім принцип людиноцентризму і заміна його на «пацієнтоцентризм» – результат технічної помилки, яку необхідно виправити.

Цікавою в контексті нашого дослідження є ч. 1 ст. 6 Законопроекту, яка називається «Суб'єкт відносин у сфері громадського здоров'я». Тут ми бачимо перелік таких суб'єктів, в якому з фізичних осіб представлені лише громадяни України та іноземці й особи без громадянства, які постійно проживають на території України. Пацієнти не згадуються. Відсутні у переліку також санітарні лікарі, інші медичні працівники. Це дає змогу дійти висновку, що автори

Законопроект збираються боротись з інфекційними та вірусними захворюваннями виключно шляхом прийняття нормативних чи індивідуальних правових актів. У своїй діяльності вони не збираються враховувати особливості правового статусу осіб, які надають медичну допомогу, та осіб, яким така допомога надається, а також інших осіб, що безпосередньо залучені до надання послуг у системі громадського здоров'я. Такий підхід видається нам дещо сумнівним і є кроком назад порівняно з чинними законами «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» та «Про захист населення від інфекційних хвороб».

Звернемо увагу і на той факт, що до числа суб'єктів відносин у сфері громадського здоров'я не потрапили іноземці та особи без громадянства, які не є мешканцями України, тобто постійно в ній не проживають. Досвід боротьби з пандемією вказує на те, що одним із важливих її напрямів є санітарна охорона держави, яка значною мірою пов'язана з контролем переміщення через державний кордон, у тому числі іноземців (про це йдеться і у ст. 16 Законопроекту). Однак включення до числа суб'єктів відносин пацієнта розв'яже цю проблему, адже в ролі пацієнта може виступати будь-яка фізична особа. Відповідно, підпадаючи під дію заходів із санітарно-медичного контролю, передусім діагностичних, іноземці та особи без громадянства набуватимуть статусу пацієнтів незалежно від країни проживання.

У логічному зв'язку зі ст. 6 перебуває ст. 14 Законопроекту. У ній йдеться про права та обов'язки фізичних осіб. Як ми пам'ятаємо, у ст. 6 термін «фізичні особи» не застосовується, відповідно, такий суб'єкт відносин у сфері громадського здоров'я відсутній. Тому ст. 14 потребує тлумачення і можливі два підходи: звужений, коли «фізичними особами» варто називати громадян України, іноземців та осіб без громадянства, що постійно проживають в Україні, тобто фізичних осіб, зарахованих до числа суб'єктів ст. 6, та розширений, коли під «фізичними особами» слід розуміти будь-яких фізичних осіб незалежно від громадянства та місця проживання. Однак це питання є суто теоретичним і на окрему увагу не заслуговує, оскільки ч. 1 ст. 14 Законопроекту встановлює чотири права притаманні фізичним особам, які не є новими і просто дублюють положення п.п. б, в, г, е, є та і ч.1 ст. 6 Основ Законодавства.

У ч. 2 ст. 14 йдеться про права осіб, які хворіють на інфекційні хвороби. Так, зокрема, у ч. 2 прямо вказано, що такі особи мають право на оплату з Держбюджету медичних послуг та лікарських засобів у межах програми державних фінансових гарантій. Хоча тут не використовується термін «пацієнти», однак очевидно, що йдеться саме про осіб, яким надається медична допомога профілактичного або лікувального характеру. Тобто можна стверджувати, що в ч. 2 ст. 14 Законопроекту уточнюється право пацієнта на безоплатну медичну допомогу, яке своєю чергою є окремим проявом права пацієнта на доступну медичну допомогу.

У ч. 5 ст. 14 Законопроекту йдеться про обов'язки пацієнтів, хоча в ч. 2 ст. 14 цей термін не використовується. Пов'язаний з обов'язками пацієнта і абз. 2 ч. 5 ст. 16 Законопроекту.

Певний інтерес становить ст. 17. Почнемо з того, що її назва – «Облік та реєстрація інфекційних хвороб» – не відповідає змісту. Лише три перші частини відповідають назві статті. Інші присвячені питанням, що слабо з нею пов'язані. Так, у ч. 4 встановлені обмеження щодо обов'язкової ізоляції пацієнта (використовується неправовий термін «хворий»), а у ч. 7 – додаткові права особи, яка не є пацієнтом, але є носієм бактерій.

Ст. 20 «Карантин» побіжно згадує, що в рішенні Кабінету Міністрів України про запровадження карантину можуть бути введені обмеження прав фізичних осіб (у тому числі й пацієнтів), однак перелік можливих обмежень, терміни та межі їх дії в Законопроекті не вста-

новлені. На наш погляд, такий підхід є невиправданий. Принаймні, ні в самому Законопроекті, ні в супровідних документах обґрунтування відсутні. При цьому слід зважати на ст. 64 Конституції України, яка прямо передбачає, що права та обов'язки людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією. Тобто надання дискреційних повноважень Кабінету Міністрів України можливе, якщо карантин буде зарахований Конституцією до ситуацій, які припускають можливість обмеження прав людини.

Ст. 36 – єдиний випадок, коли право пацієнта прямо згадане і більш-менш чітко прописане в Законопроекті. У ній йдеться про те, що пацієнт, якому надається медична допомога чи який за нею звернувся, має право на безпечне медичне обслуговування, в тому числі на інфекційну безпеку. Держава організовує та регулює порядок здійснення заходів, спрямованих на виключення можливості зараження пацієнта впродовж медичного обслуговування вірусними чи інфекційними захворюваннями. Тобто в цій статті вказується на особливості реалізації права пацієнта на безпеку в контексті громадського здоров'я.

Стаття про профілактичні щеплення викладена в Законопроекті дуже проблемно, однак фіксує право громадян України на безоплатне календарне щеплення та обов'язкове щеплення за епідемічними показаннями. Ми можемо розцінити ці приписи як фіксацію ще одного галузевого прояву права пацієнта на доступність медичної допомоги, а також права на профілактику. Крім того, у ч. 7 ст. 41 Законопроекту передбачено порядок відмови особи від обов'язкової вакцинації. Це галузевий варіант права пацієнта на інформовану згоду. Однак є одне «але». Як абсолютно точно зазначає пані Б.В. Островська, складовою частиною права на інформовану згоду є право пацієнта «отримати повну, об'єктивну, достовірну інформацію у доступній формі про характер, мету, наслідки та можливі ризики від втручання, а також відмови від нього» [15, с. 128]. У нашому ж випадку Законопроект не передбачає такого права пацієнта і не покладає на заклади охорони здоров'я обов'язку надавати інформацію.

Опрацювавши текст Законопроекту та супровідні документи, ми доходимо висновків, що в пропонованому акті проблеми пацієнта та його правового статусу приділено досить мало уваги, він навіть не увійшов до переліку суб'єктів відносин у сфері громадського здоров'я. Саме поняття використовується / не використовується некоректно. В одних випадках його застосовують замість терміна «людина», в інших заміняють термінами «фізична особа» або «хворий».

У Законопроекті прямо та опосередковано згадуються обов'язки та обмеження, які встановлюються для пацієнта. Щодо прав, то вони чітко не виокремлені, однак системний аналіз дає змогу стверджувати, що в пропонованому проекті йдеться про права пацієнтів на: (а) безоплатну медичну допомогу, в тому числі безоплатне вакцинування; (б) безпеку, зокрема інфекційну, під час надання медичної допомоги; (в) індивідуальну профілактику (за допомогою щеплень, оглядів тощо); (г) право на відмову від обов'язкової вакцинації. Перераховані права варто розцінювати як галузеві прояви таких прав пацієнта: (а) права на доступну медичну допомогу; (б) права на безпеку; (в) права на профілактику; (г) права на інформовану згоду.

Такий стан справ дещо знижує цінність пропонованого Законопроекту. Теоретично він має бути орієнтований на «зміцнення здоров'я населення, запобігання хворобам, покращення якості та збільшення тривалості життя» [8]. Зміцнення здоров'я, запобігання хворобам часто потребує надання медичної допомоги, в тому числі і проведення профілактичних заходів щодо пацієнтів. Тому пацієнт має розглядатись як учасник правовідносин у сфері, що пов'язана із системою громадського здоров'я. Значна частина таких правовідносин матиме публічно-правовий характер, і їх правомірність гарантується чітким визна-

ченням компетенції суб'єктів публічного адміністрування та правового статусу приватних осіб (пацієнтів), які беруть участь у правовідносинах. Визначення пацієнта наведено в Основах законодавства, і його можна не дублювати в Законопроекті, однак зміст правового статусу пацієнта потребує уточнення у зв'язку зі специфікою сфери застосування. Таке уточнення необхідне й тому, що права та обов'язки пацієнта і в Основах законодавства викладені несистемно та неповно. Крім того, варто зважати, що спеціальні нормативні акти можуть встановлювати і спеціальні права пацієнтів, не відображені в нормативних актах, що мають загальний характер (в нашому випадку це Основи Законодавства та Цивільний кодекс України). О. Лісничка навіть пропонує розділити права пацієнта на загальні, тобто закріплені в загальних нормативних актах у царині охорони здоров'я та спеціальні, закріплені в спеціальних нормативних актах [16, с. 51]. Оче-

видно, що спеціальні права пацієнта мають бути закріплені саме в Законопроекті. Правда, як було сказано вище, на наш погляд, варто говорити не про основні та спеціальні права, а про основні права пацієнта та їх галузеві прояви.

Висновки. Загалом Законопроект «Про систему громадського здоров'я» продовжує вітчизняну традицію ігнорування прав пацієнта. Вони не знайшли в ньому чіткого закріплення. Однак пропонується акт може бути удосконалений шляхом внесення до нього певних змін. По-перше, включити пацієнта до переліку суб'єктів правовідносин у сфері громадського здоров'я. По-друге, доповнити розділ другий Законопроекту статтею про права та обов'язки пацієнта, де навести їх перелік. По-третє, більш чітко та однозначно розкрити сутність прав пацієнта на профілактичні заходи, інформовану згоду тощо, більше уваги приділити праву пацієнта на інформацію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про права пацієнтів в Україні : проект Закону № 2649 від 16.01.2003 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=14018 (дата звернення 17.08.2021).
2. Про захист прав пацієнта : проект Закону № 1132 від 06.12.2007 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=30982 (дата звернення 17.08.2021).
3. Про права пацієнтів: проект Закону № 2438 від 01.03.2013 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=45938 (дата звернення 17.08.2021).
4. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України № 2801 від 19.11.1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення 17.08.2021).
5. Права пацієнтів. Матеріали з сайту Міністерства охорони здоров'я України. URL: <https://moz.gov.ua/prava-pacienta> (дата звернення 17.08.2021).
6. Європейської Хартії прав пацієнтів. URL: https://www.patientstalk.info/wp-content/uploads/2020/02/european_charter.pdf (дата звернення 17.08.2021).
7. Україна крізь призму Європейської хартії прав пацієнтів: результати виконання в Україні другого етапу європейських досліджень на відповідність стандартам ЄС з прав пацієнтів. Київ : Видавництво ТОВ «Дизайн і поліграфія», 2012. 158 с.
8. Про систему громадського здоров'я : проект Закону № 4142 від 22.09.2020 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70025 (дата звернення 17.08.2021).
9. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення : Закон України № 4004 від 24.02.1994 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4004-12#Text> (дата звернення 17.08.2021).
10. Про захист населення від інфекційних хвороб : Закон України № 1645 від 06.04.2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#Text> (дата звернення 17.08.2021).
11. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України № 442 від 10.09.2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-2014-%D0%BF/ed20140910#Text>
12. Деякі питання Державної санітарно-епідеміологічної служби : Постанова Кабінету Міністрів України № 442 від 10.09.2014 р. № 348 від 29.03.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення 17.08.2021).
13. Гревцова Р.Ю. Деякі питання законодавчого забезпечення розвитку охорони здоров'я в Україні. *Часопис Академії адвокатури України*. 2013. № 2. С. 1–12.
14. Стеценко С.Г. Перспективи розвитку медичного права в Україні: концептуальні засади. *Публічне право*. 2016. № 3. С. 21–26.
15. Островська Б.В. Добровільна інформована згода на біомедичні втручання як складова прав людини. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2018. № 1-2. С. 170–185.
16. Лісничка О. Деякі питання класифікації прав пацієнта. *Цивільне право і процес*. 2020. № 9. С. 49–53.